

Milda LUČINSKIENĖ

KAI KURIE MORFOLOGIJOS NORMINIMO BRUOŽAI 1858 m. EVANGELIOSE

Viena dažniausiai leidžiamų ir taisomų religinių knygų iki pat XX a. buvo „Ewangelie polskie i litewskie“. Jas XVII a. išvertė Jonas Jaknavičius rytų aukštaičių interdialektu. Vėliau jos kelis kartus perleistas, bet kalbinis pagrindas išliko koks buvęs iki 1705 m., kada jos perrašytose viduriniuoju raštų kalbos interdialektu (Zinkevičius 1988: 268–2690). XVIII a. jų kalba mažai pakito. 1858 m. Evangelijų leidime, pavadintame „Ewangelje polskie i žmudzkie na niedziele i wszystkie święta całego roku“, archaiškesnės kalbos lytys keičiamos naujese-nėmis, būdingomis to meto vidurio aukštaičių tarmei.

Šiame straipsnyje apžvelgsime keletą svarbesnių morfologijos ypatybių. 1858 m. Evangelijų leidimas lygintas su 1856 m. leidimu (nuosekliai peržiūrėtas treč-dalis šių tekstų: 1856 m. – p. 4–98, 244–253, 1858 m. – p. 7–136).

Iš pastebėtų taisymų gausiausia yra vardažodžių daugiskaitos naudininko redagavimo grupė (114 X). Toliau minėtinas postpozicinių vietininkų (62 X) ir atematinių veiksmažodžių keitimai (17 X).

1. Vardažodžių daugiskaitos naudininko galūnė *-mis* nuosekliai keičiamai *-ms* (*mis* → *ms* 108 X) ir *-mus* keičiamai *-ms* (*mus* → *ms* 6 X), pvz.: *iemis* → *iems* (47 X), *iumis* → *iums* (45 X), *mumis* → *mums* (6 X), *tiemis* → *tiems* (3 X), *židamis* → *židams* (1 X), *iemus* → *iems* (2 X), *žmonemas* → *žmoniems* (1 X).

Iš pavyzdžių matyti, kad dažniausiai keistos įvardžių formos. Ilgesnės įvardžių galūnės buvo daug geriau išlaikytes 1856 m. Evangelijoje, nors jau XVII a. buvo pastebimas ryškus jų trumpėjimas: jau tada šalia lyčių su *-mus* (jų randa-ma visose žinomose XVI–XVII a. raštuose) buvo ir gretiminių sutrumpėjusių lyčių su *-ms* (Palionis 1967: 117–118; Zinkevičius 1980: 193). Iš D. Kleino gramatikų ir kitų ano meto lietuviškų raštų galima spręsti, kad tas trumpėjimas sparčiau vykės daiktavardžiuose, o kiek lėčiau būdvardžiuose ir įvardžiuose. Tai atsispindi ir 1856 m. Evangelijoje, kur įvardžiai buvo dažniau išlaikę ilgesnę galūnę. Tuo tarpu daiktavardžiai čia ją turėjo labai retai. 1858 m. Evangelijų redaktoriaus tiek įvardžių, tiek ir daiktavardžių galūnė *-mus* buvo traktuojama kaip archaizmas. Šių senųjų vns. naudininko formų jau nebéra ir dabartinėse tarmėse (Zinkevičius 1966: 232–233, 303).

Kalbinėje literatūroje dažniausiai minimas galūnės *-mus* ir rečiau *-mis*

trumpėjimas. Jau Pr. Skardžius (1930: 117), palyginęs Evangelijų ir Universito kalbą, pastebėjo, kad ir Universite, ir Evangelijose dgs. naudininkas dažniausiai turėjo galūnę *-mis*, rečiau *-ms* ir *-mus*. Panaši situacija buvo ir 1856 m. Evangelijose, o 1858 m. leidimo redaktorius vengė formų ir su *-mis*, ir su *-mus*.

Galūnė *-mis* yra senoji sveikoji daugiskaitos įnagininko galūnė, kurią imta vartoti ir dgs. naudininko reikšme (Kazlauskas 1968: 166–170). Lietuvių kalbos atlase (Lietuvių 1991: 80, žemėl. Nr. 75) nurodoma, kad su daugiskaitos įnagininko formomis sutampančios daugiskaitos naudininko formos *mumis*, *jumis* randamos vienoje kitoje vakarų aukštaičių šnekoje (apie Kėdainius, Kauną). Jos užfiksuotos ir kai kuriuose vidurio aukštaičių tarme pagrįstuose XVI–XVII a. raštuose (pvz., Morkūno Postilėje, M. Daukšos, M. Petkevičiaus raštuose), taip pat anonimėje 1737 m. gramatikoje (Universitetas 1981: 73–74), nuo Grīškabūdžio kilusio A. Tatarės raštuose. Tačiau pažymétina, kad anoniminėje gramatikoje šalia *-mis* jau pateikiama ir sutrumpėjusi galūnė *-ms* (*kalbomis*, *kalboms*).

Taigi 1856 m. Evangelijose dgs. naud. forma *-mis* galėtų rodyti nuo senų laikų išlaikytą tarmybę. Tačiau aišku, kad XIX a. viduryje tiek formos su *-mus*, tiek ir su *-mis* buvo redaktoriaus suvoktos kaip archaizmai. Tad naujujų lyčių įsigalėjimas buvo gan nuoseklus ir vientisas.

2. 1858 m. Evangelijose stengiamasi atsisakyti senųjų postpzcinių vietininkų.

Iliatyvas labai dažnai keičiamas prielinksniu su galininku (34 X) ir retai kilmininko linksniu, pvz.:

awinicion → *ing awiniczią* (1 X), *namosna* → *ing namus* (2 X), *piedosna* → *ing piedus* (1 X), *weidon* → *in weidą* (1 X), *garbien* → *ing garbę* (1 X), *szonan* → *ing szoną* (2 X), *winiczion* → *ing winiczia* (4 X), *erszkiecziosna* → *tarp erkiecziu* (1 X), *Jerycho* → *prie Jericho* (1 X).

Gausiai redaguotas iliatyvas rodo, kad jis jau nyko XIX a. vidurio aukštaičių tarmėje. XVI–XVII a. raštuose jis buvo plačiai paplitęs (Palionis 1967: 121), bet daug retesnis Universite (1981). Dabar iliatyvas, kaip gyvas linksnis, išlikęs tik rytų ir pietų aukštaičių tarmėse, o kitur dažniausiai jį atstoja prielinksnis *i* su galininku (Lietuvių 1991: 54–55, 76, žemėl. Nr. 48).

Iliatyvas dažniausiai keistas prielinksniu su galininku bei kilmininko (20 X), naudininko ir vietininko linksniais, pvz.:

Diewop → *pas Diewą* (1 X), *grabop* → *pas grabą* (3 X), *Tiewop* → *pas Tiewa(ą)* (6 X), *iop* → *pas ją* (1 X), *Kaifosiump* → *nuog Kajifosziaus* (1 X), *Diewop* → *Diewuje* (1 X), *Jezusop* → *Jezuj* (1 X), *miniump* → *miniomis* (1 X), *musump* → *mumise* (1 X).

Iš pavyzdžių matyti, kad 1858 m. Evangelijose daugiausia redaguotas vienas kaitos iliatyvas (taisyti tik 3 daugiskaitos iliatyvo pavyzdžiai: *jusump*, *miniump*, *musump*), kuris buvo geriau išsilaikęs ankstyvesnajame Evangelijų leidime.

Lietvių kalbos atlase (Lietvių 1991: 55–56, žemėl. Nr. 48) nurodoma, kad kaip linksnis vns. aliatyvas vartojamas pačiame pietrytiniaime lietuvių kalbos ploto pakraštyje – Dievėniškių apylinkių ir Gervėčių, Lazūnų, Zietelos šnektose. Kitose tarmėse vns. aliatyvas dabar vartojamas retai ir užfiksuota tik aliatyvo kilmės prielinksnių. Tuo tarpu dgs. aliatyvas šiandien jau iš viso išnykės (Lai-gonaitė 1957: 31–32).

Rasti trys adesyvo redagavimo pavyzdžiai:

manimp → *maniej(e)* (2 X), *sawimp* → *pas sawe* (1 X).

Senuosiouose raštuose buvo kelių tipų negimininių įvardžių adesyvo lyčių: a) *manip*, *tavip*, *savip* ir b) *manimp*, *tavimp*, *savimp*. 1856 m. Evangelijose vartojamas antrasis variantas. Nors vardažodžių adesyvas iš mūsų raštų émė nykti gana anksti (jau XVII a.), tačiau asmeninių įvardžių adesyvo formų išliko daug ilgiau (Zinkevičius 1982: 25). Tai atispindi ir 1856 m. Evangelijose, o 1858 m. leidime adesyvo formų iš viso nebeliko. Jų beveik nėra ir dabartinėse tarmėse, išskyrus tik lietuvių kalbos ploto pietrytinį pakraštį apie Zietelą, Lazūnus, Gervėčius; kitur vietoje jų sistemingai vartojamos prielinksniinės konstrukcijos (Lietvių 1991: 55–56, 77–78).

Čia pateikti pavyzdžiai rodo, kad XIX a. pradžioje postpoziciniai vietininkai vidurio aukštaičių tarmėje buvo smarkiai apnykė, 1858 m. Evangelijų redaktoriaus suvokti kaip archizmai ir dėl to pakeisti kitomis to meto šnekamajai kalbai būdingesnėmis fomomis.

3. Formos *eimi* keitimas *einu* (7 X) rodytų atematininė formų nykimą. Tačiau pastebėtas ir kitokio tipo redagavimas: forma *esmu* keista į *esmi* (10 X). J. Senkus (1958: 82) rašė: „Veiksmažodžio *būti* esamojo laiko formos kap-sų ir zanavykų krašte yra gana įvairios, būtent: *aš ésu*, *esu (esmu)*, *esmi* ir *būnu*, *buvu*.“ Forma *esmi* yra reta ir pasitaiko senų žmonių kalboje Ukmergės raj. apie Siesikus, Pānevėžio raj, apie Rāguvą, Kařsakiškį bei Māišiagalos, Kybārtų, Naujósios Ūtos apylinkėse, taip pat tautosakoje. Forma *esmu* (kilusi prie atematinės galūnės priebalsio *m* prilipus tematinei galūnei *u*) kiek plačiau paplitusi, daugiausia rytų aukštaičių tarmėje (Lietvių 1991: 82, žemėl. Nr. 78).

Sutematinto formos *esmu* keitimas senaja, jau benykstančia forma *esmi* galbūt rodo 1858 m. Evangelijų redaktoriaus tarmės atspindį, nors kol kas lokalizuoti jo tarmę yra sunku.

Beveik visų čia nurodytų pakeitimų bendra tendencija – norminti, moderninti, t.y. sąmoningai vienodinti tekstą ir, matyt, taikyti Evangelijas prie to meto šnekamosios kalbos.

1856 ir 1858 Evangelijų tituliniuose puslapiuose nurodyta, kad jos aprobuotos Motiejaus Valančiaus (Mathias Wołonczewski). Tai galbūt leidžia nedrąsiai spėti, kad prie šių tekstdų taisymo, redagavimo ar sudarymo bus prisidėjęs šis mūsų literatūros klasikas ar jo talkininkai. Čia pažymétina, kad XIX a. viduryje apie M. Valančių būrėsi šviesuoliai, pasirengę kurti bendrinę lietuvių kalbą,

tiesa, daugiausia žemaičių termės pagrindu (Subačius 1993: 8 tt ir lit.). Tad Evangelijų redagavimas buvo reikšmingas tuometiniam lietuvių kalbos norminimo procesui.

LITERATŪRA

- Ewangelie na niedziele i wszystkie święta w języku polskim i litewskim, przedrukowane Wilno, 1856.*
- Ewangelje polskie i żmudzkie na niedziele i wszystkie święta całego roku*, Wilno, 1858.
- Kazlauskas J. 1968: *Lietuvių kalbos istorinė gramatika*, Vilnius: Mintis.
- Laigonaitė A. 1957: Pašalio vietininkai dabartinėje lietuvių kalboje. – *Kai kurie lietuvių kalbos gramatikos klausimai*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 21–39.
- Lietuvių 1991: *Lietuvių kalbos atlasas 3*, Vilnius: Mokslas.
- Palionis J. 1967: *Lietuvių literatūriné kalba XVI–XVII a.* Vilnius: Mintis.
- Senkus J. 1958: Kai kurios kapsų ir zanavykų tarmių veiksmažodžių ypatybės. – *Lietuvos TSR moksly akademijos darbai*. Ser A, 2(5).
- Skaudzius Pr. 1930: Dėl „Universitas lingvarum Litvaniae“ autoriaus. – *Archivum Phologicum* 1.
- Subačius G. 1993: Simono Daukanto Didysis lenkų-lietuvių kalbų žodynas. – *Simono Daukanto raštai. Didysis lenkų-lietuvių kalbų žodynas* 1. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 8–54.
- Universitas 1981: *Anoniminė 1737 m. gramatika: Universitas Lingvarum Litvaniae*. Vilnius: Mokslas.
- Zinkevičius Z. 1966: *Lietuvių dialektologija*, Vilnius: Mintis.
- Zinkevičius Z. 1980: *Lietuvių kalbos istorinė gramatika* 1, Vilnius: Mokslas.
- Zinkevičius Z. 1982: Lietuvių kalbos postpoziciniai vietininkai. – *Baltistica* 1988: 18(1), 21–38.
- Zinkevičius Z. 1988: *Lietuvių kalbos istorija* 3: *Senųjų raštų kalba*, Vilnius: Mokslas.

EINIGE ZÜGE DER NORMIERUNG DER MORPHOLOGIE IN DEN „EVANGELIEN“ AUS DEM JAHR 1858

Zusammenfassung

„Ewangelie polskie i litewskie“ („Polnische und litauische Evangelien“) gehören zu den Büchern religiösen Gehalts, die im 19. Jahr. am häufigsten neu herausgegeben wurden mit Verbesserungen. Der Vergleich der Ausgaben dieser „Evangelien“ von 1856 und 1858 erlaubt auffallende Besonderheiten in den morphologischen Verbesserungen festzustellen, die auf einen sprachlichen Modernisierungsprozeß hinweisen:

1. Die Flexionsendungen des Dativs Plur. *-mis* und *-mus* werden durch *-ms* ersetzt (*-mis* → *-ms* und *-mus* → *-ms*) (108X), vgl.: *židamis* → *židams*, *žmonemus* → *žmoniems*.
2. Der Illativ, Allativ und Adessiv werden durch präpositionale Konstruktionen ersetzt (34X), vgl.: *namosna* → *ing namus*, *grabop* → *pas graba*, *sawimp* → *pas sawe*.
3. Auch die athematischen Verben werden verbessert (17X), vgl.: *eimi* → *einu* und *esmu* → *esmi* (in dem Ersatz von *esmu* durch die ältere schon aus dem Gebrauch schwindende Form *esmi* spiegelt sich vielleicht der Dialekt des Redakteurs wider, der jedoch vorläufig schwer zu lokalisieren ist).

Die Verbesserungen in den Neuausgaben weisen auf die Bestrebungen hin, den schon im Laufe 200 Jahren in mehreren Ausgaben erschienenen Text der Umgangssprache anzupassen. Die Verbesserungen in der Anordnung des Textes und der Sprache zeugen davon, daß man sich des Prozesses der Entwicklung einer Sprachnorm bewußt ist.